
Cita bibliogràfica: Requena-i-Mora, M. i A. Faus-Bertomeu (2020). Entrevista a Ernest Garcia i Joan Martínez-Alier: “Per conservar la llibertat hem d’aprendre a deixar de creure en l’abundància i el creixement econòmic”. *Disjuntiva*, 1(2), 65-81.
<https://doi.org/10.14198/DISJUNTIVA2020.1.2.5>

Llicència: Aquest treball està subject a una llicència de Reconeixement 4.0 Internacional de Creative Commons (CC BY 4.0).

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ca>

© Marina Requena-i-Mora, Aina Faus-Bertomeu & Joan Martínez-Alier

Entrevista a Ernest Garcia i Joan Martínez-Alier: “Per conservar la llibertat hem d’aprendre a deixar de creure en l’abundància i el creixement econòmic”

Marina Requena-i-Mora (Universitat de València)

Aina Faus-Bertomeu (Universitat de València)

El creixement econòmic ha produït canvis en el metabolisme social. L’extracció i ús de recursos naturals i les deixalles, emanacions o residus estan generant cada vegada més conflictes socioambientals i ecològic-distribuïts, tant a escala global com a escala local. Tanmateix, els recursos s’estan exhaurint i cada vegada es fa més evident que la premissa de conciliar creixement econòmic i protecció del medi ambient no és, ni serà, realitzable. Això ha produït canvis i polaritzacions en la consciència col·lectiva. Per una banda, hi ha reaccions del tipus negacionisme extrem i de destrucció ambiental. I, per altra, reaccions de col·lapse. Conversem amb Joan Martínez-Alier, catedràtic i investigador a l’*Institut de Ciència i Tecnologia Ambientals* (Universitat Autònoma de Barcelona), i Ernest Garcia i Garcia, catedràtic i investigador a l’*Estructura de Recerca Interdisciplinària en Sostenibilitat* (Universitat de València).

Aina Faus (AF) i Marina Requena (MR): *Tots dos heu estudiat diversos conflictes ecològic-socials o conflictes ecològic-distributius, tant al propi territori com arreu del món. Dues qüestions al respecte: com entenem els conflictes que es plantegen en termes mediambientals i com penseu que han evolucionat aquest tipus de confrontaments als darrers anys?*

Ernest Garcia (EG): Jo diria que han evolucionat poc. Almenys des que van començar a associar-se, conceptualment, com a conflictes ecològics. Jo vaig començar a estudiar-los a finals dels anys 80, fa vora 30 anys o més, i tinc la impressió de que els canvis i les característiques

dels tipus de conflicte s'han mantingut estables. No he estudiat la continuïtat en el temps de molts dels conflictes, però en els que he pogut analitzar de manera continuada, es veu bastant bé. Per exemple, ho he vist amb els conflictes al voltant de l'energia nuclear; en concret al País Valencià, la Central de Cofrents.¹ Em va sorprendre com semblava quasi cristal·litzat des dels anys setanta fins a l'actualitat. No podria generalitzar, però sí puc resumir els diversos marcs d'interpretació. Jo sempre els he anomenat conflictes socioecològics o conflictes socioambientals, però és bastant innecessari perquè si els definim com a conflictes, implica ja que són socials. És a dir, la relació depredador-presa no es descriu des de la biologia. La paraula conflicte té la connotació de social, però cal remarcar que en la unitat d'anàlisi és el sistema, la societat i el medi ambient. Aleshores, un conflicte d'aquest tipus, què és? Doncs portat a l'extrem reduccionista seria conflicte entre “ecologisme” i “productivisme”. Un conflicte es produeix entre uns grups que consideren que els danys ambientals d'un projecte determinat són excessivament grans per a acceptar-los i altres que consideren que no existeixen danys o que no tenen importància. Però clar, això és molt abstracte i des d'una perspectiva sociològica sempre s'han de mirar quines són les posicions socials que característicament poden alinear-se amb un paradigma o amb l'altre, és a dir amb el productivisme o amb l'ecologisme. Aleshores això porta a preguntar-se per l'origen o la causa de la preocupació pel medi ambient. I responent a eixa pregunta he vist centenars de propostes i vaig arribar a la conclusió de que, en el fons, totes les formulacions són respostes bàsiques que es condensen en variables. Per fer-ho més directe seria: i) ens preocupem perquè som rics; ii) ens preocupem perquè som savis o més savis; i iii) ens preocupem perquè som víctimes.

La segona d'aquestes propostes, “som savis”, és el tipus de plantejaments que han adoptat gent coneguda com ara Riley Dunlap² o Paul Stern³: som savis perquè ens arriba informació, en general informació científica, sobre el deteriorament del medi ambient i les seues conseqüències, i això ens fa prendre consciència. Hi ha conflictes on detectem que tenen aquest format en el seu origen. Podries dir que hi ha gent que s'ha fet ecologista mirant documentals del comandant Cousteau o de Felix Rodríguez de la Fuente. Hi ha un canal que va de la informació a la codificació de les estructures mentals i, d'aquí, a l'acció que funciona. Per

¹ A la comarca dels Serrans es localitza la central nuclear de Cofrents i es va projectar la ubicació d'un magatzem temporal centralitzat de residus d'alta activitat (ATC) al municipi de Zarra, fet que va motivar l'aparició d'un moviment ecologista i veïnal que denunciava els perills per contaminació i salut pública derivats d'aquestes instal·lacions. Garcia (2011) analitza amb detall els discursos dels agents socials implicats. Al llarg de l'entrevista E. Garcia fa referència a aquest conflicte en diverses ocasions denominant-lo “el cas de la Serrania”.

² La idea principal de Dunlap ha estat el *New Ecological Paradigm* (NEP). Un paradigma que operacionalitza 15 ítems teòrics centrats en creences sobre la capacitat humana per perjudicar l'equilibri de la natura, l'existència de límits en el creixement de les societats humanes i el dret dels éssers humans a governar la natura. Les seues aportacions, sincròniques i diacròniques, han mostrat algunes característiques de l'ecologisme com a fenomen social. Aquest fenomen se centra en una minoria de la població (al voltant del 20%) que se sol caracteritzar per ser jove, viure a una ciutat, ser ideològicament d'esquerres, i tenir, sobretot, elevat nivell d'educació (Dunlap, et.al., 2000).

³ Stern (1999) ha desenvolupat una teoria –*Value-Belief-Norm* (VBN)— sobre com interaccionen els elements del domini personal i afecten els nivells de suport dels individus al moviment ecologista. En resum, la teoria sosté que aquest suport depèn de l'acceptació d'un individu dels valors claus compartits pel moviment, en la seua creença que les condicions particulars de degradació ambiental amenacen aquests valors, i en la seua creença que alguna cosa que poden fer directament o indirectament ajuda a millorar aquestes condicions i preservar els valors. Qualsevol que tinga aquests valors i creences experimenta un sentit d'obligació moral personal de prendre les mesures apropiades. No obstant això, les accions específiques que prenen estan fortament influenciades per factors fora del domini personal .

exemple, si apliquem això als conflictes mediambientals importants de la societat valenciana, podríem analitzar tota la història de l'Albufera com a Parc Natural. L'origen del conflicte pot identificar-se en aquest plantejament: la famosa declaració de Rodríguez de la Fuente,⁴ Miquel Gil Corell i Ignacio Docavo contra el projecte de Fraga i el desenvolupisme de l'època, que volien fer del Saler una gran urbanització. Podríem identificar aquí l'origen. Però en el fons, hi ha hagut una font d'informació científica per a justificar les mesures de conservació que no només ha generat un conflicte molt obert amb les posicions més favorables al desenvolupament, sinó que també ha generat conflicte amb els usuaris tradicionals: llauradors, pescadors, etcètera.

Després hi ha tota una família d'explicacions que és la que diria “ens preocupem perquè som rics”. Normalment, se li assigna a Inglehart i el post-materialisme,⁵ però és un corrent molt més ampli. És l'explicació de la presa de consciència mediambiental basada en l'afluència o la riquesa econòmica. Aquestes explicacions també les trobem en les corbes mediambientals de Kuznets⁶ o, en la sociologia, en la “modernització ecològica”. Des d'aquets postulats es pensa que a mesura que la societat va sent més moderna, —i més moderna també significa que és més rica— la preocupació pel medi ambient s'incrementa. En les últimes dècades jo he escoltat centenars de vegades una frase que diu: “quan siguem igual de rics que els alemanys, aleshores en preocuparem pel medi ambient igual que ho fan ells”. Això és post-materialisme pur. Crec que aquest plantejament com a teoria general és fals però com a explicació de determinats conflictes serveix. Per exemple, en l'època del boom de la rajola la resistència més forta o en tot cas més eficaç al boom va venir d'una organització que es deia “Abusos Urbanístics No”.⁷ És una organització clarament d'aquest tipus. Que és gent que tenia segones residències turístiques o les seues cases en urbanitzacions, que les veia amenaçades pels desenvolupaments de l'època i es va mobilitzar d'una manera molt eficaç per la seua qualitat de vida. Per tant, era una explicació que es podia incloure en aquest esquema.

⁴ Ernest Garcia destina un dels seues estudis al conflicte socioecològic a l'Albufera (Cabrejas i García, 1997). El fet al que ací fa referència va ocórrer el 28 de juny de 1970 quan es va emetre a televisió el programa especial sobre l'Albufera de València realitzat per Félix Rodríguez de la Fuente, qui manifestant coneixements exposats per científics valencians com Ignacio Docavo o Miguel Gil Corell, va denunciar no només l'estat de degradació de l'aiguamoll sinó també el projecte d'urbanització que afectaria a la Devesa del Saler i que, finalment, no es va dur a terme. Aquest succés es interpretat com un moment clau perquè la ciutadania prenguera consciència de la riquesa mediambiental que és l'Albufera, a més d'originar el moviment veïnal sota el lema “El Saler per al poble”.

⁵ La tesi post-materialista, a l'ús de *The Silent Revolution* (1977), sosté que les prioritats valoratives de les societats occidentals, que han aconseguit un alt grau de desenvolupament econòmic i de satisfacció de les necessitats materials, s'han desplaçat des del benestar material i la seguretat personal cap a la preocupació per la qualitat de vida i la satisfacció de necessitats post-materials d'autorealització; aquesta qüestió reflecta també en una major preocupació pels problemes mediambientals.

⁶ La corba de *Kuznets Ambiental*, basada en “La corba de Kuznets” (Kuznets, 1950) i utilitzada per primera vegada per Gorssman i Krueger (1991) com a Corba de Environmetal Kuznets, suposa que diversos problemes ambientals (contaminació de l'aire/rius) empitjoraran a mesura que creixin les economies, però després disminuiran tal i com l'activitat econòmica, la governança ambiental i la tecnologia actuen per netejar i reparar els danys actuals. En conseqüència, el creixement econòmic és bo per al medi ambient.

⁷ L'associació “Abusos Urbanístics No” té la seua seu a una urbanització de Benissa. Com diu a la seua web formar part d'aquesta col·lectivitat suposa una quota, element que diferencia aquesta plataforma d'altres i deixa entreveure el capital econòmic de partida de les persones que en formen part. Altra característica pròpia d'aquesta col·lectivitat és la difusió de la informació en diverses llengües (català, castellà, anglès, Alemany i francès). Web de la associació: <http://www.abusos-no.org/>

I, naturalment, hi ha molts conflictes que són de la tercera categoria [“som víctimes”]. Comença la preocupació perquè hi ha víctimes de la contaminació o discriminacions del tipus “justícia ambiental”. Per seguir amb conflictes del País Valencià, va haver un conflicte de gent de la Serrania al voltant d’un projecte d’instal·lar un magatzem de parallamps radioactius. I als Serrans va haver un moviment molt fort. Un moviment típic de justícia ambiental que reclamava que no volia ser el femer de València. N’hi ha molts. De fet, un dels primers i grans conflictes de justícia ambiental als anys seixanta a l’Estat espanyol, va ser a un poble industrial, Erandio⁸ (Biscaia), on la gent es mobilitza per la contaminació de l’aire causada per les indústries de la zona. I fou un conflicte seriós i llarg.

És a dir, la investigació empírica mostra que es pot detectar la font o l’origen dels moviments, segons els casos, en una variant d’eixes tres vies o combinacions d’elles. I l’esquema serveix per analitzar els conflictes. Ha canviat la manera sociològica d’analitzar els conflictes ambientals? Jo crec que no. L’esquema continua servint i té molt d’interès sociològic perquè les posicions són fixes. Les posicions socials, els grups i les organitzacions que intervenen expressen posicions socials determinades. Segons el tipus de conflicte, juguen papers diferents. Si intentes reduir totes les manifestacions de conflictes ecològics a l’esquema de la justícia ambiental o ecologisme dels pobres, et trobes amb casos que no encaixen bé. Per exemple, els conflictes dels Parcs Naturals, com el de l’Albufera, però també els parcs naturals de molts indrets del món. Podries veure als afectats sobre el terreny, la gent que viu allà, “la gent de l’ecosistema” que diria Guha.⁹ Aquesta gent, els usuaris tradicionals, no han estat mai l’avantguarda del moviment de conservació, no han estat partidaris entusiastes de la protecció del medi. Per què? Perquè la seua història és una història de lluita contra el medi. La gent de la Ribera Baixa, de Sueca o de Sollana, tenen una memòria de lluita contra el llac. Volien dessecar-lo en la mesura del possible. De la mateixa manera que lluitaven per la muntanya en temps en que era propietat del Rei i la caça furtiva estava condemnada a mort. Aleshores a la memòria col·lectiva de la gent, al principi, això del Parc Natural els recordava al temps en què el terreny i la llacuna eren propietat reial. Pensaven: “novament ens ho lleven, quan som nosaltres els que vivim ací”. En el cas de l’Albufera, la posició dels agents tradicionals ha estat una posició intermèdia, de negociar. Històricament, la posició més contrària al Parc ha vingut per part del desenvolupament modern. Els empresaris de discoteques i bars que hi ha per la zona de l’Albufera. Però en aquest cas, diguem-ne, la punta de llança són els gestors de la informació, els científics que diuen que açò s’ha de conservar. I els usuaris que serien les víctimes, i per què serien víctimes? Doncs perquè quan els entrevistava deien “es que abans podíem anar descalços en l’aigua de l’arrossar i podíem beure de l’aigua de l’Albufera”. Però a pesar de ser víctimes, no eren els que protagonitzaven el conflicte. I en altres casos, en el cas de la Serrania, és clarament un episodi de justícia ambiental on hi havia un protagonisme de la posició ecologista. Jo crec que en l’esquema pots anar reubicant les posicions socials i el joc de

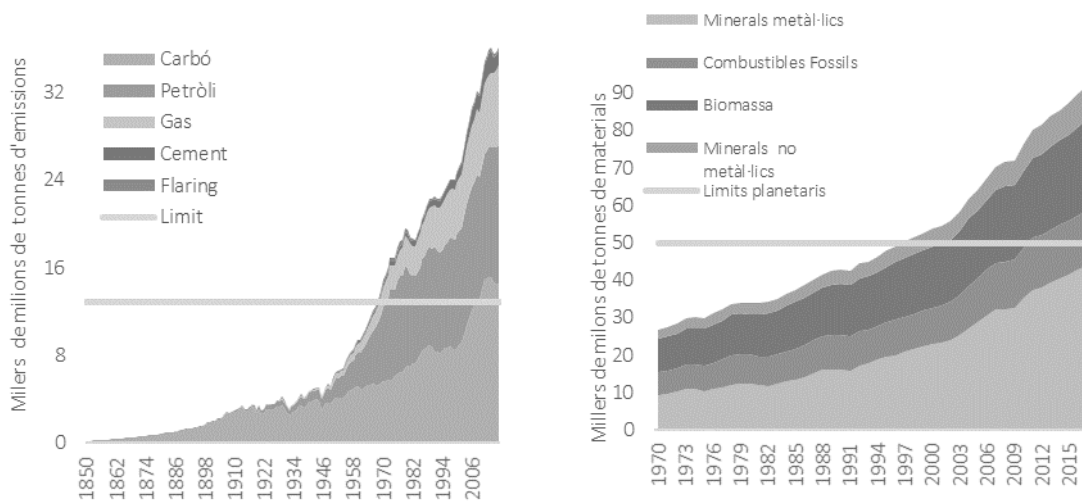
⁸ El conflicte que va tenir lloc a Erandio al 1969 s’origina per la contaminació que emeten les indústries químiques situades en ambdues vores de la ria on també s’han construït habitatges. L’intent d’acallar les protestes dels veïns va tenir com a conseqüència l’assassinat de Josu Murueta i Antón Fernández. Aquest succés és considerat com a la prehistòria o la protohistòria del moviment ecologista basc i espanyol.

⁹ Ramachandra Guha assenyala que la diferència entre l’ecologisme del primer món i l’ecologisme “dels pobres” és que els primers defensen la “naturalesa pura” pel seu valor biològic i estètic intrínsec, mentre que el segon tipus d’ecologisme és practicat per persones que depenen gairebé exclusivament dels recursos naturals de la seua pròpia localitat; que defensen els boscos, les pastures, les pesqueries i altres recursos que necessiten per subsistir (Guha 1994). Madhav Gadgil i Guha (1995) van denominar a aquestes persones “la gent de l’ecosistema”.

les relacions entre aquestes posicions. En el fons, els conflictes no han canviat. En el cas de Cofrents, és brutal la continuïtat dels plantejaments, dels autors, dels arguments i el contingut del conflicte. Fa 40 anys que aquest conflicte està fossilitzat.

Joan Martínez-Alier (JMA): Jo crec que els conflictes ambientals cada vegada són més i més grans. Ara, durant la pandèmia del 2020, veurem que l'economia mundial no creixerà durant uns mesos o un parell d'anys, potser. Però fins ara l'economia, durant el darrers vint o trenta anys, ha anat creixent molt ràpidament i això també fa que es modifiqui el "metabolisme social"¹⁰ —les formes de materials i energies que fem servir en l'economia. Doncs els conflictes jo crec que són respostes a aquest augment en l'ús de materials i energia i aquests canvis del metabolisme social.

Figura 1. Creixement de les emissions de CO (1850-2015) i creixement de la petjada material (1970-2017) (dades per al conjunt del món)

Font: elaboració pròpia a partir de UN Environment International Resource Panel, *Environment Live / Global Material Flows and Our World in Data*.

Per exemple, si arriben empreses xineses a l'Equador o a l'Amazònia per treure coure, la gent local protesta i també hi ha violència contra els que protesten. Això que passa a l'Equador també veiem que passa a l'Àrtic, a Alaska, al centre de Canadà, a Escandinàvia i a Rússia. Potser en aquets últims llocs no veiem tants morts, però si que hi ha violència per treure el gas, el petroli o el mineral de ferro, per exemple. I són llocs que són fronteres de l'extracció, llavors

¹⁰ Toledo (2013) explica que el metabolisme social comença quan els éssers humans socialment agrupats s'aproprien materials i energies de la naturalesa (input) i finalitza quan dipositen deixalles, emanacions o residus en els espais naturals (output). Però entre aquests dos fenòmens ocorren a més processos en les "entranyes" de la societat per mitjà dels quals les energies i materials apropiats circulen, es transformen i acaben consumint. Així doncs en el procés general del metabolisme social hi ha tres tipus de fluxos d'energia i materials: els fluxos d'entrada, els fluxos interiors i els fluxos de sortida. El procés metabòlic es veu llavors representat per cinc fenòmens que són teòrica i pràcticament distingibles: l'apropiació, la transformació, la circulació, el consum i l'excreció.

el que veiem al món és que hi ha més i més conflictes a aquetes fronteres de l'extracció. Si mirem com funciona l'economia industrial, l'energia que fem servir, procedeix encara del carbó, del petroli i del gas. Llavors aquestes energies, aquests combustibles fòssils, es van fer fa milions d'anys, i els estem extraient encara de la terra i els cremem. I així, el reciclatge és exactament zero. Encara que l'economia del món no creixés més, com que cada any necessitem cremar combustibles, l'economia mundial capitalista hauria de tornar als nous lloc d'extracció a fer més extracció. I per tant veiem com apareixen noves pràctiques d'extracció com el *fracking*. I això no solament es produeix perquè l'economia creix, sinó perquè l'energia no es pot reciclar. I podies preguntar, i els materials no es reciclen? Per exemple, el ferro, l'alumini o el coure. Sí que es reciclen però en una proporció molt petita. Per tant, a l'economia mundial capitalista — que és l'única que hi ha al món— li cal anar a aquestes fronteres de l'extracció a treure aquets minerals que, de vegades, són per a coses útils per a l'economia; per exemple, no podràs produir cotxes sinó tens acer i no tens acer si no tens minerals de ferro. Però, de vegades, les extraccions són per a coses supèrflues com ara els diamants o l'or. Això fa molt de més mal que el benefici que tenen. Altres vegades, les extraccions són de nous minerals com el liti o altres minerals com la ilmenita que es per obtenir titani. D'aquests últims minerals, fa deu o vint anys, ningú en parlava encara.

AF/MR: *Els conflictes socioambientals, per una banda, es fan endèmics i, per l'altra, no sols s'aprofundeixen degut a un augment de l'ús de recursos, sinó que, a més, és multipliquen. Com penseu que el desenvolupament d'aquests conflictes ha afectat a la consciència mediambiental?*

JMA: La consciència mediambiental està molt influïda per les teories o visions d'una tecnocràcia ambientalista, d'una modernització ecològica. Aquestes visions són les que predominen en la premsa i en la política actual. Per exemple, quan es parla d'un *Green New Deal*¹¹, què és el que es vol dir? Que l'economia porta al creixement econòmic i, simultàniament, aquest creixement pot ser més ecològic. Això té part de veritat, per exemple la contaminació en diòxid de sofre a la central termoelèctrica d'Andorra (a Terol) ha canviat. Però d'altra banda, no és veritat perquè quan creix l'economia, creix el diòxid de carboni que emetem a l'atmosfera. I això va creixent cada any i això és un símptoma de la incompatibilitat del creixement econòmic i de l'ús d'energies naturals. També creix la desaparició d'altres espècies. Hi ha efectes en la biodiversitat i hi ha canvi climàtic, per tant no és veritat que la modernització ecològica pugui frenar tot això. Per això, més aviat necessitem un decreixement econòmic.

Decreixement econòmic no tant per l'economia, sinó decreixement material i energètic de l'economia. Charbonier ha publicat recentment el llibre *Abundància i llibertat* (2020), on explica que, des del segle XVI, a la filosofia política occidental, hi ha dues promeses que semblen complementaries però xoquen entre elles. La primera, emfasitzada sobretot després de la Revolució francesa i la revolució als Estats Units, sobre la major llibertat individual: els drets dels ciutadans i tots som lliures i iguals, en teoria. I la segona, una promesa d'abundància

¹¹ El *Green New Deal* és una proposta legislativa nord-americana per afrontar el canvi climàtic i la desigualtat econòmica. El nom fa referència al *New Deal*, un conjunt de reformes socials i econòmiques, i de projectes d'obra pública dutes a terme pel president Franklin D. Roosevelt com a resposta a la Gran Depressió. El *Green New Deal* combina l'enfocament econòmic de Roosevelt amb idees modernes com les energies renovables i eficiència de recursos. El *Green New Deal*, però no qüestiona el creixement econòmic i l'impacte medi ambiental que causa aquest creixement.

material que faria possible aquesta llibertat. Però aquesta és una filosofia metafísica, que no té en compte l'ecologia política. Per això, ara la filosofia política actual no pot deslligar-se d'aquest binomi que reclama tenir alhora abundància material i llibertat. Per tant, per a conservar la llibertat hem d'aprendre a deixar de creure en l'abundància i el creixement econòmic. I, clar, això qüestiona moltes promeses fetes tant per la banda capitalista com de la socialista, perquè els marxistes també hem cregut en aquesta abundància futura després de la revolució.

EG: La consciència col·lectiva o la consciència social s'ha interioritzat d'un mode que podríem caricaturitzar amb un l'expressió col·loquial: "això del medi ambient està bé, aleshores el govern ens ha de donar millor medi ambient, igual que ens ha de donar una escola, i sanitat". Bàsicament s'ha produït així. Aleshores, quin és el rerefons d'aquest tipus de consciència col·lectiva? Que reposa sobre la idea de la modernitat. El problema esdevindrà quan es pose en evidència que la modernitat i la protecció del medi ambient no són compatibles. Açò no ho he investigat en profunditat, però pense que la reacció de la virulència antiecològica, que està apareixent per tot arreu, és una manifestació de l'evidència d'eixa incompatibilitat. Per dir-ho d'altra manera, comença amb que la premissa de conciliar el creixement econòmic i la protecció del medi ambient no és, ni serà, realitzable. Aleshores, davant d'aquesta impossibilitat de mantenir creixement i sostenibilitat, la primera reacció és abandonar la protecció mediambiental. Estic especulant, però tinc la sensació de que als últims deu anys s'està detectant una tensió en el conflicte. Per una banda, amb les mobilitzacions del canvi climàtic, s'ha generalitzat i s'ha difós la interiorització de que el problema mediambiental és un problema real. Per altra banda, la perspectiva de la modernització ecològica tampoc ha deixat d'estendre's i en molts aspectes, també, positivament. Però al mateix temps que aquestes manifestacions han continuat creixent, s'han iniciat altres tipus de respostes davant de l'evidència de que la promesa de fer conciliable el creixement econòmic, la protecció mediambiental i la justícia social és una promesa irrealitzable. Això ha produït una polarització. Hi ha reaccions del tipus negacionisme extrem i de destrucció ambiental. I altrament, reaccions ecologistes, no tant com les de l'ecologisme dels any seixanta de protegir la natura, sinó reaccions al col·lapse, a que se'n va tot per l'aire. Des del meu punt de vista, n'hi ha molts símptomes de la manifestació d'aquesta polarització, com a efecte d'eixa evidència que mostra que la modernització no ha sigut ecològica.

AF/MR: *I en aquests conflictes quin paper penseu que ha jugat el moviment ecologista, per una banda, i l'ecologia política, la sociologia mediambiental i l'economia ecològica, per una altra?*

JMA: Jo faria un matís. Crec que els conflictes, jo li dic socioambientals, no són solament d'ecologistes, són de gent normal que protesta. Tècnicament hi ha una interseccionalitat.¹² Per

¹² La interseccionalitat és un concepte encunyat per l'activista i acadèmica Kimberlé Williams Crenshaw (1991). Tot i que hi ha primeres mostres de que aquest perspectiva prové de l'activisme feminista, concretament des del col·lectiu feminista *The Combahee River Collective Statement*, col·lectiu de dones negres lesbianes de Boston. La interseccionalitat és l'estudi de les identitats socials encavalcades o interseccionades i els seus respectius sistemes d'opressió, dominació o discriminació. La teoria examina com diverses categories biològiques, socials i culturals com el gènere, l'ètnia, la classe, la discapacitat, l'orientació sexual, la religió, la casta, l'edat, la nacionalitat i altres eixos d'identitat interaccionen en nivells múltiples i sovint simultanis. Proposa que cal pensar cada element o tret d'una persona com inextricablement unit amb tots els altres elements per poder comprendre de forma completa la

exemple, un conflicte potser encapçalat per gent que protesta, per posar un exemple qualsevol, a una mina de coure a Perú. La gent que treballa allà mor per accidents de treball i, aleshores, els obrers protesten. I el sindicat protesta per la part ambiental i per la part laboral. O siga, que són conflictes ambientals, ecològics i també obrers. També molt sovint les dones són protagonistes. Elles pateixen els conflictes i les injustícies i són les que protesten més. Són conflictes que tenen molts aspectes diferents i que són estudiats per l'ecologia política. Primer l'economia ecològica explica això al que ens hem referit abans sobre el metabolisme social, els fluxos de materials i els fluxos d'energia a l'economia. I, d'altra banda, però lligada a aquest àmbit, està l'ecologia política perquè estudia les injustícies ambientals, els conflictes i les protestes socials que es produeixen per aquets canvis al metabolisme social.

EG: A nivell social, la sociologia ecològica ha jugat un paper menut, però la veritat és que depèn també del tipus de societats. A la nostra societat els conflictes s'han produït i l'ecologia política ha tingut un paper prou insignificant. I les ciències socials, l'economia ecològica i la sociologia ecològica no han tingut incidència en el moviment ecologista. Jo crec que els moviments ecologistes han estat territori de les ciències naturals, de l'ecologia i, secundàriament, de l'educació ambiental. Les ciències socials ha tingut poca transcendència. D'alguna manera és un dèficit. La gent que s'ha dedicat al medi ambient des de les ciències socials, no sols no ha aconseguit eixir de la marginalitat en el terreny professional, en el mateix àmbit de les ciències socials, sinó que tampoc hem tingut una incidència externa.

A l'economia, la posició dominant sempre ha estat la de l'*Environmental Kuznets Curve* o modernització ecològica. Eixa ha estat la posició que continua essent hegemònica en tots els àmbits, en l'àmbit acadèmic i, clarament, en l'àmbit social. És una posició de modernització ecològica, en la que s'argumenta que no solament som moderns i avançats sinó que també ens preocupem pel medi ambient. Açò ha estat molt popular i jo crec que ho continua sent. Aquesta associació entre preocupació pel medi ambient i progrés —en el sentit de la paraula modernitat— es pot detectar fins i tot en les polítiques que es diuen de sostenibilitat en les administracions del canvi. I en l'àmbit polític, evidentment, i d'aquí les successives etiquetes: desenvolupament sostenible, creixement verd i, l'última, la de l'economia circular. I eixa és la posició hegemònica. I faria un matís, quan dic que sempre han estat dominants, no és veritat. Al principi la posició hegemònica era: “el medi ambient és una tonteria i no cal parlar-ne”. En aquest sentit, hi ha hagut un canvi. Al principi la posició ambientalista es veia com una posició poc fonamentada i injustificada de gent que volia fer-nos tornar a l'edat de pedra. Al principi aquesta era la posició hegemònica, per exemple la dels anys seixanta i setanta. I ara la posició hegemònica és més bé la de “desenvolupament sostenible” o “l'economia circular”.¹³

pròpia identitat. Aquest marc pot usar-se per comprendre com ocorre la injustícia sistemàtica i la desigualtat social des d'una base multidimensional.

¹³ Stahel (2016) explica que el concepte va sorgir de la idea de substituir la mà d'obra per l'energia,. A principis de la dècada de 1970, va haver un augment dels preus de l'energia i un augment en les taxes d'atur. El concepte tractava de donar resposta als dos problemes. En aquets sentit, un estudi de set nacions europees va descobrir que el canvi a una economia circular reduiria les emissions de gasos d'efecte hivernacle de cada nació fins a un 70% i augmentaria la seua força de treball en aproximadament un 4%, l'última economia baixa en carboni. La remanufacturació i reparació de béns antics, edificis i infraestructura crea llocs de treball qualificats en tallers locals. Les experiències dels treballadors del passat són instrumentals. Una economia circular convertiria els béns que estan a la fi de la seva vida útil en recursos per a altres, tancant bucles als ecosistemes industrials i minimitzant el malbaratament. El concepte pretén canviar la lògica econòmica perquè reemplaça la producció per suficiència: reutilitzar el que es puga, reciclar el que no pot es reutilitzar, reparar el que està trencat, i tornar a manufacturar el

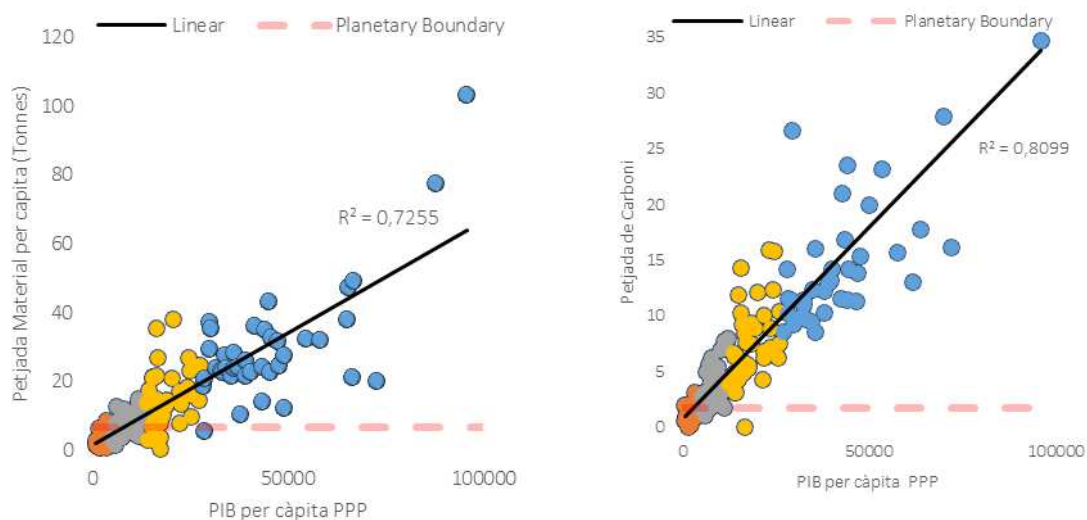
Com no tenen substància, cada tres o quatre anys, han de canviar l'etiqueta. I aquesta és la posició hegemònica hui en societats com la nostra, a Europa en general. Als Estats Units, en canvi, amb Trump, hi ha una posició obertament antiecològica i molt agressiva. També és la posició de Bolsonaro. I en aquests llocs el conflicte per l'hegemonia està més viu. A Europa sembla que l'hegemonia ha passat de dir: “açò és un fals problema” a pensar que “el progrés i la modernització ho resoldrà”. Els problemes del progrés els resollem amb més progrés. Açò és un canvi. I si això és un canvi, crec que és l'únic canvi que ha hagut.

AF/MR: El vostre treball mostra que hi ha diverses representacions socials sobre el medi ambient, així com diferents tipus d'ecologisme. Després d'explicar els diversos conflictes de distribució ecològica, per què penseu que encara persisteix a l'imaginari col·lectiu la idea de que el medi ambient és un bé de luxe, o dit d'una altra manera, per què encara molts consideren que per protegir el medi ambient cal creixement econòmic?

JMA: El terme representació social té connotacions constructivistes. Totes les idees les plantegen els humans. Des d'aquest punt de vista són construccions socials però hi ha algunes que tenen referents empírics molt clars. Per exemple, en el camp ambiental algú podria dir, com ha dit adés Ernest, que ens fem ecologistes perquè som rics. És a dir, podem recuperar el pensament de que l'ecologisme és una idea post-materialista —en el sentit econòmic—, i que, per tant, ens preocupem pel medi ambient una vegada tenim tots els béns materials coberts. Un cop tinc una casa i dos cotxes, aleshores em preocupe pel medi ambient. Això és, els rics es fan ecologistes i comencen a preocupar-se de les balenes, dels ocells i els ossos panda. I pot ser hi ha una certa veritat que hi ha aquest ecologisme dels rics. Però titllar aquest comportament de postmaterialista —com va dir el famós polític Ronald Inlgehart (1977 i 1995) — a mi ja fa vint anys que em sembla una bajanada, si tenim en compte que mai hem estat tant materialistes com ara: mai hem consumit tants materials com ara i, a més, quan més ric és un país, més materials fa servir.

que no pot reparar-se (Stahel, 2016). No obstant això, autors com Joan Martínez-Alier, han recalat que l'economia no és circular, sinó entròpica.

Figura 2. Relacions entre el PIB per càpita i la petjada de carboni (2016) i el PIB per càpita i la petjada material (2017)

Font: elaboració pròpia a partir de dades del EORA MIRO, el Banc Mundial i UN.

Per tant, si som ecologistes és per una preocupació d'una contaminació que ve de coses materials. Per exemple, el consum de plàstic DDT (dicloro-difenil-tricloroetà) és una preocupació molt material i també ho és la preocupació per les centrals nuclear que poden fer fallida un dia i escampar radioactivitat per tot arreu, com va ocórrer a Fukushima. I, també s'observa, d'altra banda, que qui es preocupa més pel medi ambient al món és la gent pobra i sobretot indígena, els camperols pobres, que a més tenen més coneixements sobre el medi ambient natural. Per sobre, els arriben contínuament empreses, ja siguin públiques o privades, del seu país o estrangeres, que van allà i els hi treuen la terra, els hi treuen l'aigua i els hi contaminen l'aire. Aquest són els ecologistes populars, el que des de l'ecologisme polític anomenem "ecologisme del poble" o "dels pobles" (Requena-i-Mora, 2019), o fins i tot "l'ecologisme dels pobres" (Martínez-Alier, 2003). I aquest ecologisme és més sòlid que l'ecologisme dels qui es preocupen per les balenes. Per exemple, *Greenpeace*, va néixer amb dues idees, una era defendre les balenes perquè les estaven matant per tot arreu —i em sembla molt bona idea perquè, quin dret tenim de matar balenes?— i l'altre motiu, simultàniament, era parar les proves nuclears militars al Pacífic. Però *Greenpeace* es diu "Green" i "Peace" alhora perquè va començar d'aquesta manera, per tant no pots separar el que és un ecologisme molt material de rics, perquè l'organització va nàixer a Vancouver, al Canadà, del que és l'ecologisme dels pobles, dels pobres i dels indígenes que protesten per raons molt directament materials com és l'aigua, la terra i l'aire. *Greenpeace* es preocupava d'un tema molt material com era l'armament nuclear però l'ecologisme popular també és material, es preocupa per la terra, l'aigua, l'aire net, en contra de la mineria, de la deforestació, de les plantacions de soja etc. Els protagonistes son gent pobre, sovint indígenes.

AF/MR: El vostre treball empíric evidencia la necessitat d'anar cap un escenari de decreixement. Quines condicions socials i polítiques penseu que podrien fer-lo possible?

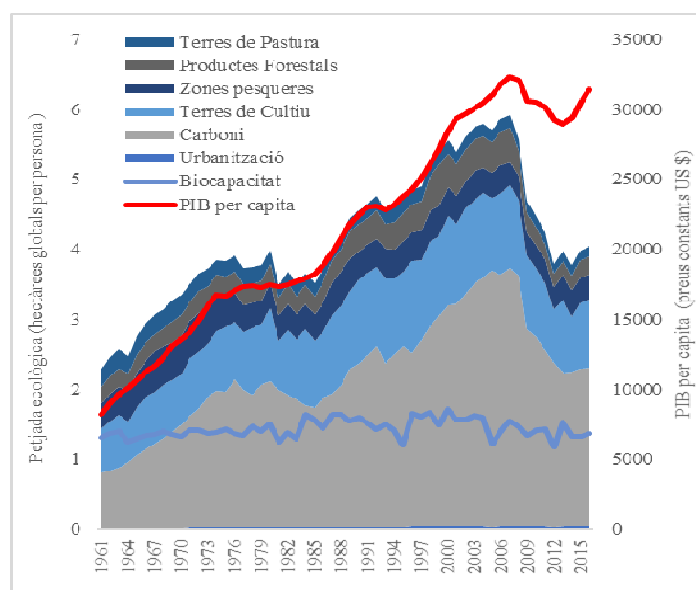
EG: Açò depèn de quina definició prenem de decreixement. La primera qüestió a tenir en compte és si realment estem més enllà dels límits. Si ho estem, aleshores el decreixement

passarà sí o sí. No és una opció. No podem preguntar-se per quines condicions el faran possible, perquè totes les condicions el faran possible. Ara bé, la definició que circula és una proposta amb connotacions molt positives, de com gestionar aquesta transició per a bé. A veure si m'explique. El decreixement es produirà, d'una manera o d'altra, catastròficament o d'una manera més cove·lina, però es produirà perquè d'això s'encarrega la natura. No depèn, per tant, de cap poder social o econòmic. Si s'han traspassat els límits de la natura, la natura s'encarregarà de tornar al nivell sostenible. Per això, des de fa molts anys, la paraula sostenibilitat com a objectiu de l'acció social o política és un tema fet: vols sostenibilitat, aleshores no en faces res. És a dir, que les dinàmiques continuen com van i es produirà un col·lapse i serà la pròpia natura l'encarregada de fer tornar el sistema social i econòmic i la població. El problema no és aconseguir la sostenibilitat. No existeix cap sistema obert en el món que siga insostenible per molt de temps, la insostenibilitat és transitòria per definició. La pregunta seria com tornar a una societat sostenible. Però no estic parlant només de sostenibilitat ecològica, sinó d'una situació que combine el benestar amb la viabilitat ecològica. I buscar quines condicions poden donar lloc a una transició de decreixement que siga benigne, controlat, conscient, assumit col·lectivament. Esta és una pregunta molt interessant, però per a contestar-la cal anar pas a pas. Si prenem com a referència, per exemple, l'actual societat a l'Estat espanyol fa més o menys cinc anys, hi havia un nivell relativament alt de desenvolupament humà —per sobre de 0,8 punts a l'Índex de Desenvolupament Humà¹⁴— i també una elevada insostenibilitat ecològica —amb una petjada ecològica¹⁵ per persona de 4 hectàrees, quan la biocapacitat del planeta estaria en 1,7 hectàrees globals, és a dir, la tercera part del que consumim. Aleshores, com es pot definir un procés que faça possible passar de 4 hectàrees a 1,7 sense retrocedir en el nivell de desenvolupament humà? Les respostes a la qüestió poden ser: o bé es redueix la petjada a un nivell sostenible; o bé es redueix la població al 40% del seu nivell actual; o bé minva el consum en la mateixa proporció i consumim menys de la meitat del que consumim; o bé s'incrementa l'eficiència ecològica amb les noves tecnologies, multiplicant-la per 2,5, tot fent una producció suficient. O bé es combinen les tres respostes —població, reducció del consum i eficiència— d'una manera raonable per establir les coordenades d'un pla polític de decreixement viable.

¹⁴ L'índex de desenvolupament humà (IDH, HDI en anglès) és una estadística composta utilitzada per classificar països pel seu nivell de "desenvolupament humà". L'índex va de 0 a 1, tot essent 1 molt desenvolupat i 0 res desenvolupat. L'IDH és una mesura comparativa d'esperança de vida, alfabetització, educació, i nivell de vida d'un país. És una mitjana estàndard de mesurament del benestar, especialment benestar infantil. També s'utilitza per a distingir si el país és un país desenvolupat, en desenvolupament o bé infradesenvolupat, i també mesura l'impacte de polítiques econòmiques sobre la qualitat de vida. Hi ha també mesures d'IDH per a estats, ciutats, pobles, etc., i per a organitzacions locals o companyies.

¹⁵ La petjada ecològica és un mètode promogut per la Global Network Footprint per mesurar la quantitat de naturalesa que es necessita per donar suport a les persones o a una economia. Fa un seguiment d'aquesta demanda mitjançant un sistema de comptabilitat ecològic. Els comptes contrasten l'àrea biològicament productiva que les persones utilitzen per al seu consum amb l'àrea biològicament productiva disponible dins d'una regió o del món (biocapacitat, l'àrea productiva que pot regenerar el que la gent demanda de la natura). En definitiva, és una mesura de l'impacte humà sobre el medi ambient. Tant la petjada com la biocapacitat canvien cada any en nombre de persones, per consum de persona, d'eficiència de producció i de productivitat dels ecosistemes..

Figura 3. Creixement de la petjada ecològica, de la biocapacitat i del PIB per càpita a l'Estat espanyol (1960-2016)

Font: elaboració pròpia basada en el panell de recursos de les Nacions Unides per al medi ambient, *Global footprint network* i la base de dades del Banc Mundial.

Un programa polític de decreixement no és una opció, sinó un marc analític. Si s'accepta que la petjada ecològica està per sobre de la biocapacitat, el decreixement és inevitable. L'única incògnita és com es produirà. Si serà catastròfic o es podrà controlar d'alguna manera. Qui pense que es podrà hauria de preparar un programa que contestara a aquesta pregunta: com passar de les 4 hectàrees globals de petjada ecològica a 1,7 hectàrees? Es podria aconseguir amb energia verda, o fent molts vegans o relocalitzant o reduint el consum. Hi ha milers d'iniciatives i organitzacions circulants. Algunes d'elles són molt dignes de consideració. Però tot plegat la síntesi seria una articulació de propostes d'eixe tipus. Una manera d'articular tot el que hi ha sota el paraigua de la idea de decreixement que siga més o menys referent.

JMA: Pense que en aquest moment hi ha un escenari que és més favorable al decreixement, encara que clar, cap decreixentista, ni cap persona normal, volia que succeís una pandèmia. Hi ha temes com els que tractem, no solament els decreixentistes, sinó també altra gent, com la idea d'un ingrés bàsic universal. En aquets moments hi ha molta gent que no pot anar a treballar o que en un futur no trobarà feina. Aleshores, s'haurà de separar l'ingrés de diners del que és la feina remunerada. Un ingrés de 400 o 500 euros al mes hauria de ser un dret universal per tothom, per a la gent de 18 o més anys i que encara no estigui cobrant una pensió. Això que s'ha discutit molt ara i s'hauria de posar en pràctica. També veiem que les cures no remunerades són més importants que mai. Els nens no estan a l'escola i els malalts grans no tenen on anar. La COVID-19 ha posat sobre la taula que els treballs de cura són més importants que no pas el treball assalariat. Ara també veiem moltes feines supèrflues i amb altres remuneracions, com aquets militars que ixen a la tele. La seva feina no és gaire útil. En canvi els treballs de cura s'han de fer. Tot això són idees que el decreixement també les té, la importància dels treballs de cura i aquest ingrés, aquest pagament universal com un dret humà diguem-ne.

Fa un any a Barcelona va haver una conferència internacional que portava per títol *Stay Grounded*,¹⁶ que era contra l'aviació. Aquesta ONG que es diu *Stay Grounded*, que vol dir “queda't a terra”, era com si haguessin endevinat el que anava a passar. Ara fa setmanes i setmanes que els aeroports estan ben tranquils i no hi ha cap raó per pensar que s'ha de fer una altra pista, per exemple aquí a l'aeroport del Prat. Ni tampoc cal fer cap ampliació del Port de València, ja es prou ampli, i ara no arribaran gaire creuers ni vaixells de carrega. Per tant, tot això que semblava tan imprescindible no ho és per a res, ara la gent pot viure sense això. El govern de les Illes està dient: “per favor, que continuen tancats els aeroports”. I és molt diferent de l'ambient que hi havia fa un any. I veiem també que els assalariats poden treballar quatre dies a la setmana en compte de cinc s'estalviarien molts viatges.

AF/MR: El que esteu comentant introdueix una última qüestió que no voldríem perdre l'oportunitat de plantejar-vos. Els últims mesos han suposat uns canvis molt radicals. Quins possibles escenaris socials, polítics i econòmics preveieu que ens trobarem una vegada passe aquesta pandèmia?

EG: La veritat és que crec que la pandèmia no afegeix més certitud, la incertitud hi està. L'única certitud que hi ha és que no hi ha una idea de progrés lineal. Les societats humanes són hipercomplexes i no són capaces de preveure ni tan sols amb una probabilitat acceptable. Apuntaré només una consideració que és una resposta filosòfica. La crisi ecològica és una crisi de la globalització. És a dir, hi ha un sistema reflexiu que s'interconnecta i s'accelera excessivament que és insostenible i està condemnat a fracassar. Com funcionem els humans? Per encert i error. Aleshores, què passa? Que quan un sistema s'interconnecta massa i comet un error, el error es difon. I si està molt accelerat es difon molt ràpidament. I d'alguna manera la crisi de la pandèmia és una bona il·lustració. L'escenari no és nou. La llista de les catàstrofes és llarga. Tot començant per la guerra nuclear, eixa és la pitjor de totes. Després, una epidèmia mortífera. Però si una epidèmia tan poc mortífera ha paralytitzat el món, vol dir que el sistema és molt vulnerable a qualsevol pertorbació. Aleshores ningú té ni idea de què fer, però la solució ha estat desconnectar a tota pressa: tancar les fronteres, distància social i retrocedir de colp. Ningú sap a què conduirà. El que demostra és que és un sistema hiperconnectat i que funciona molt ràpidament i a la més mínima pertorbació és destrueix. Però això no és cap descobriment. La sociologia ecològica no pot contribuir a la resposta de com viurem després del coronavirus. Però això no val només per a la sociologia ecològica.

JMA: El que està passant ara amb la pandèmia a mi em recorda a fa uns anys quan dèiem: “ara que sabíem les respostes, ens han canviat les preguntes”. És veritat que tot el tema ecològic, durant aquests mesos que vénen, quedarà en segon lloc. I la salut pública passarà a primera plana. La pandèmia tindrà conseqüències econòmiques i ecològiques; potser bones ecològicament parlant i dolentes econòmicament parlant. Però la causa de la pandèmia no és el canvi climàtic. No, això no és el canvi climàtic, això és un virus com els que hi ha hagut sovint a la història de la humanitat.

¹⁶ La xarxa *Stay Grounded* junt a organitzacions socials i ciutadanes i l'Institut de Ciència i Tecnologia Ambiental de Barcelona va organitzar una conferència que es va celebrar al 2019 sobre el decreixement de l'aviació. Per evitar els desplaçaments moltes de les sessions van ser virtuals. Més informació: <https://stay-grounded.org/conferencia/>

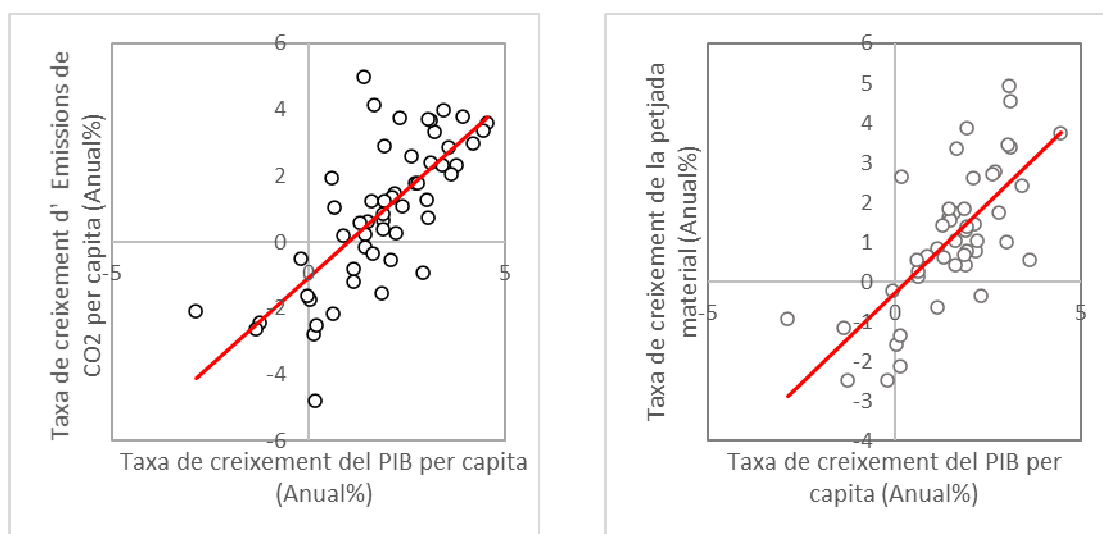
Tanmateix, jo crec que hi ha un tema més important que és el deute. Ara ja n'hi ha economistes convencionals que estan dient que el Banc Central Europeu ha de donar diners a la gent com una mesura temporal. Aquests, però, no creuen en un ingrés bàsic universal perquè pensen que això és massa dràstic i que canviaria massa el sistema econòmic. I tant que canviaria el sistema econòmic, però també trauria a molta gent de l'angoixa horrible de no tenir diners ni per poder menjar. L'argument en contra de l'ingrés bàsic és el deute que això generaria al Banc Central. Però amb qui s'endeutaria el Banc Central? Amb ell mateix. Si generes deute amb tu mateix, no cal tornar els diners.

Per exemple, a l'Equador ara mateix no poden vendre el petroli, l'economia s'està esfondrant i tenen molta gent que es mor a Guayaquil i altres llocs. Llavors què han de fer? Donar diners a la gent tot generant més deute amb la Xina, per exemple? No, el que han de fer és deixar de pagar els deutes. Perquè el deute vol dir que tens un dret per a tenir més consum a futur. Si tu compres, per exemple, deute públic de València, vol dir que et tornaran aquest diners amb un interès. Però, d'on surt l'interès? D'una expectació de creixement econòmic que és totalment falsa perquè més creixement econòmic vol dir cremar més petroli, més gas i més carbó, no vol dir res més que això. O vol dir, principalment, això.

A l'esquerra Ernest Garcia i en el centre Joan Martínez-Alier, durant la presentació a València del llibre d'aquest últim (*Demà serà un altre dia*) el 18 de desembre de 2019.

Figura 4. Relacions entre la taxa de creixement del PIB per càpita i el Creixement anual per càpita de la Petjada de Material (1971-2017) i el creixement anual de les emissions de CO2 (1961-2014)

Font: elaboració pròpia a partir de *UN Environment International Resource Panel* i *World Bank*.

Per tant, no hem de pensar que serem més rics en el futur, serem igual i potser una mica més pobres als països rics. S'ha d'acabar amb l'obligació de pagar els deutes. I en aquest moment s'haurien de perdonar el 50% del deutes. O, simplement, que els països més pobres del món diguin: "no podem pagar els deutes". Argentina, Equador i molts altres països que diguin "no podem perquè si tenim ara capacitat de fer alguna cosa no va a ser exportar encara més i pagar deutes. Ara s'ha de cuidar de la salut de la gent que tenim aquí i donar menjar a tothom". O siga, el tema del deute ara es tornarà a posar en el centre de la política econòmica i veurem si, per una vegada, la gent pensa que no cal pagar els deutes. Per exemple, Alemanya no va pagar els deutes de la segona Guerra Mundial; a l'any 1953 va haver un acord i Alemanya no va pagar el deute que tenia. No parlem del deute moral que tenia amb la societat, sinó del deute financer que tenia l'Estat alemany. I això ha passat moltes vegades a la història i quan no es pot pagar, no s'ha de pagar.

AF/MR: Volíeu afegir alguna cosa més?

EG: Només insistir en que la activació, la intensificació dels conflictes com a conseqüència de la impossibilitat d'aconseguir el desenvolupament sostenible, és un tema important per a la sociologia ecològica. Crec que hauríem de pensar-ho.

Bibliografia

- Charbonnier P. (2020). *Abondance et liberté. Une histoire environnementale des idées politiques*, París: La Découverte.
- Crenshaw, K. W. (1991). "Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color", *Stanford Law Review*, 43 (6), 1241–1299. <https://doi.org/10.2307/1229039>
- Dunlap, R. E., K. D. Van Liere, , A. G. Mertig, i R. E. Jones, (2000) "New Trends in Measuring Environmental Attitudes: Measuring Endorsement of the New Ecological Paradigm: A Revised NEP Scale". *Journal of Social Issues*, 56, 425-442. <https://doi.org/10.1111/0022-4537.00176>
- Gadgil, M., i R. Guha (1995). *Ecology and equity: The use and abuse of nature in contemporary India*. New York: Routledge.
- García, E. (2004). *Medio ambiente y sociedad: la civilización industrial y los límites del planeta* (Vol. 232). Madrid: Anaya
- García, E. (2011). "La problemática de la energía nuclear en el Valle de Ayora.: Los conflictos en torno a la prolongación del funcionamiento de la central de Cofrentes ya la candidatura de Zarra como posible ubicación del almacén temporal centralizado de residuos de alta actividad". *Arxius de sociologia*, 25, 83-102.
- García, E. i M. Cabrejas (1997). *València, l'Albufera, L'Horta: medi ambient i conflicte Social*. València: Universitat de València
- Grossman, G. M., i A. B. Krueger, (1991). "Environmental impacts of a North American free trade agreement", *NBER Working Papers*, 3914. National Bureau of Economic Research. <https://doi.org/10.3386/w3914>
- Guha, R. (1994). "El ecologismo de los pobres", *Ecología Política*, 8, 137-151.
- Inglehart, R. (1977). *The silent revolution: changing values and political styles among Western publics*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1995). "Public support for environmental protection: Objective problems and subjective values in 43 societies". *Political Science & Politics*, 28, 57-72. <https://doi.org/10.1017/S1049096500056080>
- Kuznets, S. (1955) "Economic Growth and Income Inequality". *American Economic Review*, 65, 1–28.
- Martinez-Alier, J. (2003). *The Environmentalism of the poor: a study of ecological conflicts and valuation*. London: Edward Elgar Publishing.
- Martinez-Alier, J. (2019). *Demà serà un altre dia. Una vida fent economia ecològica i ecologia política*. Barcelona: Icaria.
- Requena-i-Mora, M. (2019). "L'ecologisme dels pobles. Poca gent et dirà que és ecologista, però fem com si ho fórem perquè ho hem viscut de sempre". *Disjuntiva. Crítica de les Ciències Socials*, 0 (1), 55-81. <https://doi.org/10.14198/DISJUNTIVA2019.1.04>

- Stahel, W. R. (2016). “The circular economy”, *Nature*, 531 (7595), 435-438. <https://doi.org/10.1038/531435a>
- Stern, P. C. (1999). “Information, incentives, and proenvironmental consumer behaviour”, *Journal of consumer Policy*, 22(4), 461-478. <https://doi.org/10.1023/A:1006211709570>
- Toledo, V. M. (2013). “El metabolismo social: una nueva teoría socioecológica”. *Relaciones. Estudios de historia y sociedad*, 34(136), 41-71.